

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ПІДРОЗДІЛІВ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ДО ДІЯЛЬНОСТІ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

УДК159.9-057.36:623.44

А. М. Басинський

Психологічна підготовка, здійснювана інтуїтивно, без належних психолого-педагогічних і методичних знань, а виходячи лише з традицій, що склалися, або уявлень, до певної міри сприяє розвитку необхідного набору таких необхідних психологічних якостей як: сміливість, рішучість, винахідливість, вміння володіти собою, емоційна стійкість тощо. Проте, відсутність даних щодо повного набору цих якостей, нерозуміння механізмів їх формування, а також незнання критеріїв, по яких можна судити про необхідний рівень їх розвитку, не дозволяє перейти до організації процесу цілеспрямованого формування системи психологічних якостей, що забезпечують виконання оперативно-службової діяльності [3].

Цілеспрямоване формування психологічних якостей, у першу чергу, передбачає створення моделі процесу психологічної підготовки, що надасть можливість, при суворому дотриманні принципів навчання, сформувати стан психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах шляхом нарощування сили психотравмуючої дії стрес-чинників, контролюючи при цьому початкові та проміжні її стани і, відповідно до цього, здійснювати дозування навантажень на тих, хто навчається. Модель повинна зображувати ідеальний варіант досягнення стану психологічної готовності всього особового складу до оперативно-службової діяльності.

Мета статті – розробити модель комплексної підготовки підрозділів спеціального призначення органів внутрішніх справ (ОВС) до діяльності в екстремальних умовах.

Модель (лат. *Modulus* – міра, зразок) – це аналог (розумовий чи умовний) процесу або явища, сукупність абстрактних об'єктів, властивості та стосунки

яких задають закони функціонування цих явищ. Відповідно до цих законів і повинні вирішуватися конкретні завдання [1].

Оскільки об'єктом моделювання є процес навчання, який має за мету сприяти досягненню високого рівня психологічної готовності, то найбільш оптимальна його модель повинна втілювати в собі ідею поступового ускладнення навчальної дії, корекція змістовності й інтенсивності якого здійснюються шляхом обліку залежності складності навчальних завдань від оцінок проміжних рівнів психологічної готовності. Причому, при незмінності принципів і дотриманні вимог методології змістовність (обсяг та структура матеріалу) навчання повинна збагачуватися за рахунок нових психологічних знань, а його інтенсивність (складність і темп) – за рахунок різноманітності методичних прийомів. Так, отримані нами дані про вплив феномену згуртованості, чинника затребуваності та таких якостей особи як ініціативність, самостійність і вміння вступати в контакт, а також стрес-чинників відповідальності за використання сили на психологічну готовність особового складу підрозділу до діяльності в екстремальних умовах збагатять зміст процесу психологічної підготовки, а систематизація різноманітних методичних засобів забезпечить збільшення інтенсивності навчання.

Коли результати психологічної готовності кожного із співробітників та підрозділу в цілому відповідатимуть їх максимальним можливостям, а ознак зниження показників оперативно-службової діяльності за яким-небудь з інших видів підготовки не буде виявлено, процес психологічної підготовки і, відповідно, педагогічну діяльність командира, а також того, хто навчається, можна буде визнати задовільними. Випадки ж, коли високі результати психологічної готовності будуть корелювати зі зниженням результатів в інших видах підготовки, вимагають спеціального вивчення з урахуванням спеціалізації кожного окремого співробітника, його функціональних обов'язків та соціальної ролі в підрозділі.

Відповідно до загальних уявлень про підготовку, як такий, процес психологічної підготовки, спрямований на формування психологічної

готовності до здійснення оперативно-службової діяльності, повинен містити такі основні характеристики: науково обґрунтовану систему навчальної і виховної дії, загальну методику та конкретні методи, вживані в процесі психологічної підготовки, використовувані прийоми і порядок їх включення в конкретні заняття з видів підготовки; дозування навантажень тих, хто навчається, та їх залежність від індивідуально-психологічних особливостей особового складу, успішності проходження ними різних етапів процесу психологічної підготовки і формування психологічної готовності; початковий стан психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях як кожного окремого співробітника, так і підрозділів у цілому, характеристики їх професійно важливих психологічних якостей, рівень їх знань, навичок та вмінь як умова, відповідно до якої планується проведення занять з психологічної підготовки; кінцевий стан психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях у вигляді високих її результатів і за відсутності ознак зниження показників оперативно-службової діяльності за яким-небудь із видів підготовки; етапи психологічної підготовки, їх спрямованість та тривалість, швидкість їх проходження, проміжні результати рівня сформованості психологічної готовності і, відповідно, початкові та кінцеві психічні стани співробітників і підрозділів.

Під методами психологічної підготовки розуміється поєднання її прийомів із навчальною діяльністю. Використання методів психологічної підготовки, що забезпечують поступове наближення до умов реальної оперативно-службової діяльності, є однією з найважливіших передумов успішного формування психологічної готовності до цієї діяльності.

Методи психологічної підготовки тих, хто навчається в умовах оперативно-службової діяльності, розподіляються на три групи:

демонстраційні, які здійснюють показ (наприклад, дії зброї, спецзасобів, бойових або захисних дій тощо). Використання цих методів здійснюється в умовах відсутності стрес-чинників, тобто умовах, відмінних від бойових.

Використання цих методів спрямовано на формування загального орієнтування в умовах оперативно-службової діяльності;

умовно-ситуативні, що передбачають вирішення різних завдань, використовують ділові ігри, тактичні навчання, тренування. Застосування цих методів здійснюється в умовах, які відповідають оперативно-службовій діяльності лише деякою мірою, тобто використовують не повний склад її елементів і фрагментарно відображають її зміст. Використання умовно-ситуативних методів спрямовано на ознайомлення з внутрішньою структурою та логікою оперативно-службової діяльності і на відпрацювання взаємодії співробітників між собою;

методи “реальних” ситуацій, що передбачають виконання співробітниками реальних оперативно-службових дій в умовах, які суб’єктивно сприймаються ними як такі, що вимагають здійснення цих дій. Під час їх реалізації, незважаючи на не обов’язкове реальне використання зброї або силової взаємодії, ситуація повинна сприйматися як реальна, тобто співробітник повинен знаходитися в стані готовності до здійснення оперативно-службової діяльності. Основною особливістю методів “реальних” ситуацій є те, що їх використання забезпечує актуалізацію мотивів, адекватних мотивам оперативно-службової діяльності та спрямоване на формування у співробітників орієнтування на осмислення виконуваних дій [2]. Обов’язковою умовою актуалізації мотивів оперативно-службової діяльності за допомогою внесення елементів небезпеки в процес психологічної підготовки методами “реальних” ситуацій є те, що вона повинна починатися після міцного освоєння дій у нормальних умовах.

Наближення умов підготовки до умов реальної діяльності, під час яких імітуються психічні стани, подібні до тих, що виникають у реальній оперативно-службовій діяльності, здійснюється шляхом поступового нарощування сили психотравмуючої дії. Це нарощування передбачає послідовне підвищення рівня складності навчальних завдань, що покладені на тих, хто навчається. Це здійснюється за рахунок використання певних засобів

репрезентації найбільш суттєвих із чинників (надалі для їх позначення використовуватиметься узагальнений термін “стрес-чинник”), що впливають на психіку шляхом прийомів, відтворюючих їх, причому в чіткій відповідності до певної послідовності: небезпека, несподіваність, невизначеність, дефіцит часу, дія перешкод, невідомість і новизна дії. Зазначені засоби репрезентації стрес-чинників бувають: наочними, словесно-знаковими, тренажерними, комп’ютерними, імітаційними та власне бойовими.

Наочні засоби здійснюють дію на психіку шляхом показу різних предметів, дій, кінофільмів, фотографій, схем, результатів дії стрілецької зброї, різних вправ і прийомів (наприклад, боротьби з озброєними злочинцями).

Словесно-знакові засоби здійснюють дію на психіку через другу сигнальну систему за допомогою слова, знаку, інформативного жесту. Це може бути розповідь про майбутні труднощі, можливості отримання травми, поранення або смертельного результату, переказ різних “легенд”, іноді навіть подача несподіваних ввідних тощо. Незважаючи на уявну простоту, зазначений засіб моделювання є надзвичайно ефективним.

Тренажерні – здійснюють дію на психіку шляхом використання різних технічних засобів, спортивних снарядів, призначених для відпрацювання різних дій та прийомів.

Комп’ютерні – шляхом створення ускладнень під час вирішення завдань, ігор при роботі на тренажері або ЕОМ. Вважається, що останнім часом зазначений засіб моделювання, з точки зору оцінки обстановки, прийняття рішення на застосування зброї, найбільш зручного вибору позиції для затримання злочинця тощо, є найбільш ефективним для формування психологічної готовності.

Імітаційні – шляхом використання засобів імітації зовнішніх ознак бойової обстановки. До засобів імітації цього класу труднощів належать не лише взривпакети, холості патрони, димові шашки тощо, але й картини бойової обстановки, штучно створені руйнування, завали, муляжі трупів тощо. Це найбільш знайомий для командирів засіб моделювання.

Бойові – шляхом використання спецзасобів, бойової техніки, озброєння, підривних засобів, вживаних під час ведення спеціальних операцій або бойових дій (обкатка бойовою технікою, форсування перешкод, метання бойових гранат тощо). Зрозуміло, що ці найефективніші засоби для моделювання психологічних чинників оперативно-службової діяльності є і найнебезпечнішими, тому вони рекомендуються до дуже обмеженого застосування.

Вибір того чи іншого прийому репрезентації стрес-чинників залежить від психологічного задуму заняття, суть якого полягає у визначенні місця і способу створення ситуацій, подолання яких формувало б у співробітників рішучість, сміливість, самостійність, відповідальність, згуртованість та інші необхідні для подолання стрес-чинників психологічних якостей.

Прийоми репрезентації стрес-чинників може бути класифіковано за такими підставами:

за мірою повноти відтворення стрес-чинників під час підготовки (повні або умовно повні, відтворюючі, залежно від завдань навчання, усі психологічні складові реальних ситуацій або декілька);

за модальністю дії (зорові, слухові, тактильні тощо) і засобами моделювання стрес-чинників (словесно-знакові, наочні, комп'ютерні, тренажерні, імітаційні, бойові);

за особливостями поставленого завдання;

за мірою дії поставленого завдання на оцінку зовнішніх та внутрішніх характеристик обстановки : 1) зовнішніх умов виконання завдання, яке виникло (чинників середовища, місцевості, перешкод тощо); 2) власних можливостей з виконання завдання (самооцінка знань, навичок, умінь, упевненості в своїх силах, фізичного стану тощо); 3) характеру можливої протидії супротивника з урахуванням його переваг і слабких сторін (міра небезпеки у ситуації з точки зору несподіваності, невизначеності, новизни тощо, у співвідношенні із самооцінкою особистих можливостей); 4) наслідків виконання завдання (співвідношення можливості добитися успіхів ситуації, що складається, та

зберегти здоров'я і життя); 5) складнощів завдання, виходячи з домінуючих мотивів (які також залежать і від оцінки складності ситуації).

Систематизація знань про принципи психологічної підготовки, методи управління силою психотравмуючої дії стрес-чинників, засоби та прийоми їх репрезентації, а також про критерії оцінки психологічної готовності підрозділів спеціального призначення ОВС надає можливість сформулювати її правила: елементи, що ускладнюють діяльність вносяться лише після освоєння порядку виконання дій у нормальних умовах; використовувані під час занять засоби і прийоми відтворення тих стрес-чинників оперативно-службової діяльності, які впливають на психіку, повинні відповідати змісту відпрацьованих дій; найчастіше слід моделювати ті стрес-чинники, вірогідність виникнення яких є вищою; при моделюванні стрес-чинників рівень психічного навантаження повинен дозволяти більшості тим, хто навчається, отримати позитивний результат у подоланні напруженості та досягненні успіху. Таке дозування навантажень сприятиме формуванню впевненості в собі і стимулювати бажання вирішити складніше завдання; з метою підвищення рівня психологічної готовності до здійснення оперативно-службової діяльності, у процесі психологічної підготовки необхідно моделювати ситуації, що оцінювалися б тим, хто навчається, як усе більш і більш складні; тим, хто “не впорався” з дією стрес-чинників, на наступному занятті слід запропонувати легше завдання з дією тих стрес-чинників, які стали причиною ускладнення; необхідно постійно змінювати поєднання використовуваних стрес-чинників, щоб уникнути звикання до послідовності розташування; для оцінки стану психологічної готовності, що надає можливість здійснювати перехід до наступного етапу її формування, необхідно проводити контрольні заходи.

Сформульовані правила передбачають не лише необхідність дозування навантаження, але й обов'язковість контролю проміжних рівнів психологічної готовності до її підвищення. Тому зміст навчального матеріалу передбачає його дроблення з урахуванням зростання рівня складності, необхідність засвоєння виокремленої частини вимагає вибору методу, який забезпечує доступність

викладу, а реалізація задуму заняття – підбору необхідних методичних прийомів і контролю проміжного результату. Усе це передбачає необхідність розподілу процесу навчання на етапи.

Зрозуміло, що на першому етапі підготовки необхідно переважно використовувати демонстраційні методи, які допомагають отримати інформацію про умови реальної оперативно-службової діяльності та дають загальне орієнтування в освоюваних діях.

На другому етапі необхідно переходити до інтенсивного використання умовно-ситуативних методів, а також використовувати дію окремих стрес-чинників, що спрямовані на формування орієнтовної основи професійних дій. Завершенням другого етапу слід вважати освоєння професійних дій, чітке їх виконання в нормальних умовах, тобто без моделювання різних перешкод.

На третьому етапі необхідно використовувати поєднання умовно-ситуативних методів з широким використанням дії стрес-чинників оперативно-службової діяльності. Таке поєднання надає можливість підвищити стійкість дій до зовнішніх дій і сформувати впевненість тих, хто навчається, у своїх силах. Завершенням третього етапу психологічної підготовки слід вважати досягнення такого рівня опанування службової діяльності, при якому її перебіг не порушується в результаті дії різних стрес-чинників.

Окрім цих етапів дотримання педагогічних принципів при нарощуванні сили психотравмуючої дії стрес-чинників є необхідним і при засвоєнні кожної теми (заняття), що також передбачає декілька послідовних етапів дії: етапу підготовки, етапу навчальної діяльності й етапу закріплення.

Етап підготовки призначено для формування схильності до зустрічі із стрес-чинниками: небезпекою, несподіваністю, новизною, невизначеністю, збільшенням темпу дій, дефіцитом часу та відповідальністю за застосування сили. Під схильністю розуміється фіксована позитивна установка на мотивацію участі в заняттях, а також на розуміння їх сенсу (для чого це потрібно і чому вони повинні навчитися). На практиці фіксація цієї установки здійснюється шляхом формування підвищеного мотивованого інтересу до заняття та за

допомогою набору таких прийомів: надмірно ретельна підготовка до заняття, надмірно детальний інструктаж, несподівано жорстке підвищення вимогливості до виконання наказів, пов'язаних з організацією і дотриманням заходів безпеки; ознайомлення з різними легендами, здатними викликати інтерес, забарвлений сильним емоційним збудженням; розповідь під час інструктажу про підвищені заходи безпеки та часті випадки отримання травм, а також про їх наслідки; використання співробітників, які мають авторитет серед особового складу, для передачі інформації про особливу значущість заняття для психологічної готовності; поширення інформації у формі слухів; доведення заходів безпеки під розпис; демонстрація на практиці (на чучелах, муляжах чи інших предметах) можливих наслідків неправильних дій, помилок, які можуть призвести до отримання травми під час майбутнього заняття.

Сама ж фіксація установки на зустріч із стрес-чинником здійснюється з обов'язковим урахуванням конкретного мотиву. Так, установка на зустріч із стрес-чинником небезпеки мотивується потребою подолання самого себе; із стрес-чинником несподіваності – потребою швидкого вибору найбільш відповідного з раніше відпрацьованих варіантів програм діяльності; із стрес-чинником новизни – потребою організувати діяльність в умовах відсутності відпрацьованого варіанту програми; із стрес-чинником невизначеності – потребою сформулювати вміння контролювати свою поведінку в умовах недостатності і суперечності інформації; із стрес-чинником дефіциту часу – потребою навчитися змінювати послідовність та темп дій; із стрес-чинником відповідальності за застосування сили – потребою керуватися положеннями закону. На етапі навчальної діяльності співробітники підрозділів спеціального призначення, які здійснюють навчальну діяльність, піддаються дії стрес-чинників, властивих оперативно-службовій діяльності. Як правило, така дія здійснюється шляхом використання таких прийомів: зміна зовнішніх умов діяльності (місцевості, будівлі, фізико-хімічні умови середовища), коли при організації занять вибираються труднопрохідні ділянки, створюються завали, пожежі або змінюється мікроклімат у приміщенні чи, наприклад, бойових

машинах шляхом імітації займання, що виникло при поразці бойової техніки супротивником; зміна навчально-бойових завдань під час заняття, коли коригується чи повністю змінюються зміст або форма навчально-бойового завдання; вимоги до темпу виконання завдання; виникнення несподіваних ввідних; створення умов невизначеності, унаслідок чого той, хто навчається, вимушений сам сформулювати завдання і прийняти рішення на його виконання; зміна побутових умов (режиму сну та відпочинку, а іноді і харчування), коли навчальні завдання виконуються на межі фізичних сил (психічне та фізичне навантаження мають бути посилюючими); організація активної явної (є присутніми і супротивник, і протидія) або неявної (є присутньою лише протидія) протидії умовного супротивника.

Явна форма протидії зазвичай використовується на заняттях з фізичної підготовки, при відпрацюванні прийомів рукопашного бою тощо, а також має перспективу використання в комп'ютерних іграх у формі протиборства з озброєними різними розумними програмами “героями”, які до того ж мають зовнішню схожість та національні особливості супротивника. Неявною формою протидії зазвичай є демонстрація можливих втрат: завданого збитку, руйнувань, кількості загиблих, ураження техніки тощо.

Завершальним етапом цього процесу є етап закріплення, основним завданням якого є фіксація в тих, хто навчається, установки на досягнутий успіх за рахунок подолання самого себе. Змістовне проведення цього етапу сприяє підвищенню самооцінки і виникненню почуття глибокого задоволення, а суттю використовуваних прийомів – похвала, підбадьорювання або схвалення з боку тих, хто навчається, навіть у випадках, коли з яких-небудь причин їм не вдалося подолати виниклі труднощі, незважаючи на докладання всіх зусиль.

Отже, розроблена модель психологічної підготовки підрозділів спеціального призначення ОВС України до оперативно-службової діяльності містить опис, характеристику й особливості функціонування: об'єктів і суб'єктів педагогічних дій в умовах психотравмуючої дії стрес-чинників; постановку професійно значущих цілей, рішення психолого-педагогічних

завдань; сукупність педагогічних прийомів та засобів, що створюють певні психолого-педагогічні умови для оптимального поєднання змісту, організації і методики формування психологічної готовності, а також контролю, аналізу й оцінки результативності оперативно-службової діяльності. Створена модель психологічної підготовки надає можливість: цілеспрямовано конкретизувати цілі процесу психологічної підготовки; урізноманітнити її форми і методи; широко використовувати сучасні педагогічні технології, що забезпечують психологічну готовність підрозділів спеціального призначення ОВС до оперативно-службової діяльності.

Перспективами подальших наукових розвідок автор вважає дослідження можливості включення до педагогічного процесу створеної “моделі психологічної підготовки” з урахуванням психологічних знань про особливості діяльності в екстремальних умовах підрозділів спеціального призначення ОВС України.

Список використаної літератури

1. Большой энциклопедический словарь / [глав. ред. А. М. Прохоров]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : “Большая Российская энциклопедия” и “Норинт”, 1997. – 1456 с.
2. Голованов, Ю. Н. Оценка и формирование психологической готовности сотрудников специальных подразделений МВД России к деятельности в экстремальных ситуациях : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.06 / Голованов Ю. Н. – М. : ВНИИ МВД России, 2001. – 167 с.
3. Слепов, В. В. Процесс обучения как фактор воспитания будущих офицеров внутренних войск МВД России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук / В. В. Слепов. – СПб., 1996. – 16 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Лефтеров В. О.